

ગદ્ય

રાજપૂત લાલસિંગ ચંદનસિંગ

આચાર્ય,

પસવાદળ પ્રા.શાળા. રજોસણા, તા. વડગામ, જી. (બ.કાં.)

ઊર્મિ કે સંવેદનાને વ્યક્ત કરવા માટેનું માધ્યમ પદ્ય અને વિચારને પ્રકટ કરવા માટેનું માધ્યમ ગદ્ય એવી સમજ વ્યાપકપણે પ્રવર્તે છે. પણ પદ્યની જેમ ગદ્ય પણ અનેકશઃ પ્રયોજાતું રહ્યું છે. એનાં પ્રયોજનો પણ જૂદાં જૂદાં છે તો એનું રચન –સંરચન પણ કંઈક પોતાની રીતનું રહ્યું છે.

ગદ્ય કરતાં પદ્યનો આવિર્ભાવ પ્રથમ થયો. કંઠોપકંઠ અને કર્ણોપકર્ણ પરંપરા માટે પદ્ય જ અનુકૂળ જણાયું હોય તે સંભવિત છે. માનવી જેમ જેમ બૌદ્ધિક વિકાસ સાધતો ગયો, તેમ તેમ તર્કપૂત બાબતો રજૂ કરવાના પ્રશ્નો ઊભા થયા, માનવીના ભિન્ન ભિન્ન જીવન આયામો નજર સામે આવ્યા, મુદ્રણકળા પણ શક્ય બની ત્યારે પદ્યના વિકલ્પની જરૂર ઊભી થઈ. ઘણુંખરું તો વ્યવહાર અર્થથી જ ‘બોલચાલમાં વપરાતું લિખિત કે ઉચ્ચરિત ભાષારૂપ’ – એવી સ્પષ્ટતા સાથે ચલાવી લેવાતું. છાપા, સામયિકો, પાઠ્યપુસ્તકો, વિવિધ કોશ, અહેવાલો એ સર્વ મારફતે એને ગદ્યનો પરિચય થઈ ગયો. પરિણામે તથ્યલક્ષી ભાષારૂપ તે ગદ્ય એવી ગદ્ય વિશેની સીમિત સમજ વિકસતી રહી.

ગદ્યનો વિચાર કરનારે એનાં મહત્વના ત્રણ અંશોને અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવા પડે. આ અંશો છે : શબ્દ, વાક્ય, ખંડ કે પરિચ્છેદ. વ્યવહારમાં શબ્દનો થતો ઉપયોગ વ્યાવહારિક કામ પૂરતો માર્યાદિત હોય. સાહિત્યમાં સર્જક જે કંઈ પ્રકટ કરે છે અથવા પોતે પ્રકટ થવા મથે છે – ભાવ –સંવેદન –વિચાર સર્વ રીતે, એ શબ્દ દ્વારા જ શક્ય બને છે. આથી સર્જકે શબ્દને ચોટેલા વ્યાવહારિક રૂઠ સંકેતોથી એને પ્રથમ તો અળગો કરવો પડે છે. એનું વાસ્તવમાં યજ્ઞોપવિત થતું હોય છે. ટૂંકમાં મનોગતને મૂર્ત કરી આપે તેવા ઉચિત શબ્દની શોધ, માત્ર કવિતામાં જ નહિ, ગદ્યમાં પણ એટલી જ મહત્વની છે. ગદ્યસર્જનમાં સમૃદ્ધ શબ્દ ભંડોળ ઉપયોગી તો બને જ પણ તેનાથી વધુ અગત્યની વાત શબ્દવિન્યાસની રહી છે. પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ સિધ્ધ કરી આપતો શબ્દ જ ગદ્યવિધાનમાં શોભી રહે છે.

ગદ્યકાર કવચિત શબ્દના વ્યાકારણગત માળખાને તોડે છે, પણ બહુધા તો એણે માળખાને જાળવીને જ ઔચિત્યપૂર્વક શબ્દ પસંદગી કરવાની રહે છે. એ શબ્દ નીશાનવેધી બનવો જોઈએ. વક્તવ્ય કે કથયિતવ્યના સંકેતો એમાંથી કળામય રીતે ખૂલે એ જરૂરી છે.

ગદ્યનો બીજો ઘટક વાક્ય છે, વાક્ય એ શબ્દોની કેવળ વ્યાકરણી ગોઠવણી નથી. ગદ્યકારની શોધ તો પોતાના કથયિતવ્યને તંતોતંત વ્યક્ત કરે, એનાં એકેએક અંગને ઉપસાવી આપે એવા વાક્ય કે વાક્યાવલિની હોય છે. વાક્યનો આકાર વક્તવ્યની આંતરિક અનિવાર્યતા પર નિર્ભર રહે છે. આગળ વધીને કહીએ તો પ્રત્યેક કૃતિએ વાક્યની નૂતન મુદ્રાઓ રચાતી આવતી હોય છે. એમાંથી જ એના રચનારની શૈલી-ભાત નીખરી આવે છે.

વાક્યોમાં વિરામચિહ્નોનું વિશિષ્ટ સ્થાન હોય છે. આવા ચિહ્નોના ઉપયોગથી વક્તવ્ય વધુ વિશદ બને, ધારી અસર ઉભી કરે અને કથ્યને પ્રત્યક્ષ કરી આપે. વાક્યમાં જો જરૂરી ચિહ્નોનો અભાવ હોય તો અતંત્રતા પ્રવેશે, અર્થ બદલાઈ જાય, ઘણુંક સંદિગ્ધ બને.

ગદ્યનો ત્રીજો મહત્વનો અંશ ખંડક કે પરિચ્છેદ છે. ગદ્યકારને સમગ્ર કથયિતવ્યને સચોટ અને વિશદ બનાવવા માટે વિધ વિધ ખંડોમાં વિભાજિત કરવું પડે છે. ખંડક ગદ્યકારના વિચારવળાંકનો સૂચક હોય છે. ગદ્યના આવા પ્રત્યેક ખંડકમાં સ્વતંત્ર, પરિપૂર્ણ વિચાર સમાતો હોય છે, આમ વક્તવ્યના કોઈ અંશ કે વક્તવ્યના સ્વતંત્ર એકમરૂપે પરિચ્છેદની હસ્તી જોવાય છે. બધાજ ખંડકો આખરે તો ગદ્યને સમગ્રતાનું રૂપ આપતા હોવા જોઈએ.

એક બીજો અનિવાર્ય ઘટક છે લય. લયની કામગીરી તત્વતઃ આંતરિક રહી છે. લય ગદ્યનું અગત્યનું અંગ છે, ગદ્યનો લય ઝટ કળી શકાતો નથી. પદ્યના લયની જેમ ગદ્યનો લય એકધારી ગતિનો હોતો નથી. આણસરખાં આવર્તનોમાં એ લય ગતિ રહી હોય છે. સમગ્ર સંવેદન, એના આરોહઅવરોહ, એની સુક્ષ્માતિસુક્ષ્મ છટાઓ – કંપનો સર્વ એ લય દ્વારા ભાવકને આકર્ષિત કરે છે.

મનોગતના સહારે સહારે પેલી લય રચના પણ નિષ્પન્ન થતી જાય છે. પ્રત્યેક વાક્યના લયની સમગ્ર કૃતિના ભાષાલય સાથે સુસંગતતા કેળવાવી જોઈએ. આલેખ્ય વિષય વસ્તુ સંવેદનાની અનિવાર્યતાને વશવર્તીને વાક્યના ગતિ-લય બંધાતા આવે છે. લય એટલે માત્ર આવર્તનો એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. આથી જ વૃતગંધી ગદ્ય પણ ક્યારેક મોટું પ્રલોભન ઊભું કરી આપે છે. અથર્વવેદાદિના ઉપલબ્ધ ખંડોનો લય, બાણની 'કાદંબરી' નો લય ને અન્ય પ્રશિષ્ટ કૃતિઓના ગદ્ય લય ને આ સંદર્ભે અવલોકી શકાય. ગદ્યમાત્રના લયમાંથી એના સર્જકની વૈયક્તિક મુદ્રા પ્રકટી આવવી જોઈએ. લય સુગ્રાહ્ય હોય કે આંતરિક બંને પર ગદ્યકારનો પૂરતો પ્રભાવ રહેવો જોઈએ.

પ્રાચીન આલંકારિકો સમાસ અને ઓજસૂ ને ગદ્યના જીવિત લેખે છે. સામાસિક ગદ્યને કારણે પ્રસ્તાર ટળેને વક્તવ્ય સઘન બને. બાણનું ગદ્ય એનું ઉજ્જવલ દષ્ટાંત છે. અલંકાર રચના પણ વક્તવ્યને ઉપકારક બની શકે.

આ રીતે ગદ્યના વિવિધ અંશોની તપાસ થઈ શકે. પણ ગદ્યનું હાર્દ પામવું હોય તો તેની ભાષિક સંરચના કે શૈલી જ ગદ્યકારનું ઋત છે. લલિતેતર ગદ્યમાં સામગ્રીનો પરિચય અગત્યનું અંગ બને છે. શૈલીપરિશીલનનો પ્રશ્ન લગભગ ગૌણ સ્થાને મુકાતો આવ્યો છે પણ સર્જકની ચેતનાના ધબકારયુક્ત સર્જનાત્મક ગદ્યમાં શૈલી પરિક્ષણ વિનાનું ગદ્ય પરિશીલન અધૂરું ગણાય, સર્જકે-સર્જકે, પ્રજાએ-પ્રજાએ ભિન્ન-ભિન્ન છટાવાળું ગદ્ય – ગદ્ય તરાહો મળે. દરેક દેશકાળમાં, દરેક પ્રજાની જ્ઞાન-વિજ્ઞાન ની શોધ અને સિદ્ધિની સાથોસાથ એના ચૈતન્યરૂપનો આવિર્ભાવ ગદ્યમાં જ થતો રહે છે. ગદ્યપદ્યમાં અભિવ્યક્તિ જ સર્વેસર્વા હોય છે. અભિવ્યક્તિમાં ઉણપ ન હોય તો શૈલી પણ આસ્વાદ્ય બની રહે.

જીવનની સંકુલતા અને સંસ્કૃતિના સંભારને ઝીલવા મથવું ગદ્ય નિત્ય નવું રૂપ પ્રકટ કરે છે અને એનામાં સમાયેલી નિઃસીમ ક્ષમતાઓનો આગવો પરિચય કરાવતું રહે છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ

૧. ગુજરાતી વિશ્વકોશ ખંડ - ૬